

УДК 37.015.31:27:[2-788]“10/17”

ВІТАЛІЙ МІРОШНИЧЕНКО

Полтавський інститут бізнесу ПВНЗ МНТУ

ХРИСТІЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ РАНЬОГО ЧЕРНЕЦТВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ РЕЛІГІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ (ХІ-ХVІІІ СТ.)

У статті розглядаються судження вітчизняних богословів та церковників часів Київської Русі, Литовсько-Польської держави та Гетьманщини щодо питання християнського виховання у перших чернечих обителях. Проаналізовано їхню літературну релігійно-педагогічну спадщину, виявлено етапи у становленні передумов наукових досліджень з виховання чернецтва, охарактеризовано головні напрями та зміст ранньохристиянської монастирської педагогіки.

Ключові слова: монастирське виховання, християнство, Київська Русь, релігійно-педагогічна спадщина ХІ-ХVІІІ століть, квазінаукові дослідження

Постановка проблеми. Прийняття християнства як державної релігії на Русі дало потужний поштовх до пошуку нової освітньо-виховної моделі. Це стало одним із пріоритетних завдань для нової суспільної верстви – духовенства. Останні у цій справі звертались до історичного досвіду своїх попередників, зокрема, подвижників єгипетського, палестинського, візантійського, західноєвропейського чернецтва, особливо тих надбань, що стосувались виховання послушників. А тому в сучасних умовах, коли відбувається переоцінка духовно-моральних засад існування суспільства, звернення до досвіду ранньохристиянської монастирської педагогіки набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Коло питань, що стосуються християнської педагогіки, залишається предметом дослідження значного кола сучасних дослідників (А. Джуринський, М. Левківський, В. Карагодін, В. Фазан, І. Цебрій [8] та ін.). Проте, історіографічний аспект даної проблеми сьогодні залишається малодослідженим, а тому об'єктивно виникає потреба у ґрунтовному дослідженні агіографічних і релігійно-педагогічних джерел ХІ-ХVІІІ століття, зокрема, праць І. Вишенського [1], митрополитів Іларіона [5] та Олексія [6], Д. Ростовського [2-4], Ф. Прокоповича [7].

Мета дослідження. Проаналізувати вітчизняну релігійно-педагогічну спадщину ХІ-ХVІІІ століть на предмет християнського виховання у перших чернечих обителях Сходу та Заходу; виокремити етапи становлення передумов до наукового дослідження даної проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті аналізу літературної спадщини вітчизняних богословів та церковників Х–ХVІІІ ст. нами виокремлено кілька етапів у становленні передумов до наукового дослідження монастирського виховання чернецтва. Зокрема, ХІ-ХV століття винятково було означене зародженням інтересу до проблеми монастирського виховання (митрополит Іларіон, митрополит Олексій, Феодосій Печерський).

Київський митрополит руського походження Іларіон у своїй праці «Слово про закон і благодать» (1037-1051 рр.) одним із перших на українських теренах підкреслив високий авторитет «правовірних святих Отців перших семи соборів», серед яких чільне місце займала постать Григорія I Великого (V Вселенський собор) [5, с. 30]. Він відзначив, що варто не лише споглядати діяння отців Церкви, але й «що на письмі передали нам приймати» та втілювати у справу виховання служителів віри Христової [5, с. 30]. Крім того, Іларіон сам прийняв чернечий постриг від преподобного Антонія, а тому на практичному рівні намагався реалізувати монастирський досвід виховання, запозичений в основоположників чернечої традиції служіння.

Педагогічна спадщина перших подвижників знайшла своє відображення й у творчості наступників слов'янського богослова. Так, митрополит Київський і всієї Русі Олексій (у миру Єлевферій Федорович Бяконт) (1292 -1378 рр.) у своєму «Повчанні із апостольських діянь до христілюбивих християн» (XIV ст.) неодноразово акцентував увагу на виховних традиціях реформатора ранньосередньовічного чернецтва Григорія Двоєслова [6, с. 35-36].

Із будівництвом на Русі перших монастирів, зокрема Печерської обители в Києві (1051 рік), серед руського кліру ще більше посилювався інтерес до вивчення, аналізу та узагальнення досвіду монастирського виховання. Цей досвід був представлений творчою спадщиною Антонія Великого, Пахомія Великого, Макарія Великого, Феодосія Великого, Мартіна Турського, Бенедикта Нурсійського, Флавія Кассіодора, Григорія Великого.

Київське православ'я схвально сприймало освітньо-виховні традиції і монастирів Сходу, і монастирів Заходу. Така поведінка ієрархів пояснювалася тим, що після Великої Схизми 1054 року Руська Церква не зайняла однозначної позиції на підтримку якоїсь зі сторін конфлікту (Риму чи Константинополя), хоча й зберігала східний обряд. Якщо церковники грецького походження були схильні до антилатинської полеміки, то власне руські священники та правителі не лише не брали участь у ній, а й не розуміли сутності висунутих греками до Риму претензій догматичного й обрядового характеру. Таким чином, Русь підтримувала спілкування і з Римом, і з Константинополем та приймала ті або інші рішення залежно від політичної необхідності.

У контексті цих подій чільне місце займала постать одного з фундаторів чернецтва на Русі, політичного й церковного діяча Феодосія Печерського (1008-1074 рр.), який вважається укладачем першого на руських землях монастирського статуту. Указане чернече правило мало яскраво виражене візантійське походження, бо засноване на жорстких монастирських традиціях Сходу (в тому числі «Правилах» Василя Великого). Проте воно було доповнене низкою менш обтяжливих догм, що, очевидно, були запозичені автором із монастирської практики перших західноєвропейських чернечих обителей. Зокрема, заборона перебування на території монастиря прочан і жінок.

Відомості про літературну спадщину святого Феодосія мізерні. Проте нам достеменно відомо, що доведено авторство одинадцяти творів. Серед них особливу увагу привертає праця «Слово святих отців про пияцтво», де автор порушив питання про одну із моральних християнських вад. Зважаючи на те, що руський святий аналізував у своєму доробку роздуми Отців Церкви та різко засуджував надмірне споживання спиртного, варто допустити той факт, що йому була добре відома категорична позиція святих Василя Великого, Григорія Богослова, Ієроніма Стридонського, Григорія I Великого з цього питання.

Ідея колективного виховання послушників у Печерській обители опосередковано демонструвала прихильність святого Феодосія до монастирської традиції Пахомія Великого, Бенедикта Нурсійського та Флавія Кассіодора. Він високо відзначав ідею останнього не лише жити громадою в обители, а й підвищувати свій інтелектуальний рівень.

Чернеча практика Феодосія Печерського засвідчила, що київський монах не тільки на теоретичному рівні схвально сприймав освітньо-виховні ідеї основоположників чернечого укладу, а й сам намагався втілювати їх у життя. Підтвердженням цього було те, що він, подібно Флавію Кассіодору був родоначальником монастирської книжкової справи.

Упродовж XVI - поч. XVII ст. виховна спадщина фундаторів чернецтва розглядалася через призму протистояння католицизм – православ'я.

Найкраще позиція представників «християнського антагонізму» була відображена у творчості відомого українського письменника-полеміста XVI – початку XVII століття, ченця Афонського монастиря в Греції Івана Вишенського (1550-1630 рр.). Автор у своїй праці «Послання до єпископів, які втекли від православної віри» (1596 р.) не обмежувався боротьбою з католицизмом та унією. Він гостро критикував увесь тодішній церковний і світський лад, вимагав старохристиянської простоти, як здійснення Царства Божого на землі. Вишенський відкидав, зокрема, світську освіту та народні старовинні звичаї (як поганські), проте високо

оцінював концепцію виховання, що була закладена “богословами Григорієм, Васи́лем та Златоустом у своїх Бесідах” [1, с. 470].

У XVII – XVIII століття – з’являються перші квазінаукові дослідження викладачів і учнів Острозької школи, Києво-Могилянського колегіуму та духовних навчальних закладів.

Літературна спадщина цього часу здебільшого була представлена творчим доробком представників перших вищих шкіл. Проте, як і в попередні епохи, проблема ранньохристиянського чернечого виховання була предметом дослідження лише богословів та церковників. До позитивного досвіду монастирської педагогіки середини першого тисячоліття зверталися Петро Могила, Єпіфаній Славинецький, Стефан Яворський, Іриней Фальковський та ін.

Високий авторитет фундаторів монастирської традиції довів письменник та поет, ректор Київської академії, богослов, архієпископ Великоновгородський та Великолуцький Феофан Прокопович (1681-1736 рр.).

Творча спадщина православного клірика хоча й не вирізнялася дидактично-виховною тематикою, проте він не оминув увагою практику християнського служіння засновників чернецтва. Зокрема, у богословських питаннях Феофан досить часто посилався на Іоана Златоуста, Ієроніма Стридонського, Августина Блаженного, Григорія Богослова, Амвросія Медіоланського [7].

Істотний вплив на розвиток вітчизняної гуманітарної думки наступних століть щодо проблеми монастирського виховання чернецтва IV-VI століть справив творчий доробок письменника, проповідника, богослова, митрополита Дмитрія Ростовського (в миру Данило Савич Туптало) (1651-1709 рр.), який вперше виклав власні погляди на систему християнського виховання раннього чернецтва у праці «Четї-Мінеї» («Житія святих», 1684-1705 рр.).

Аналіз творчої спадщини слов’янського богослова підтвердив, що, на відміну від попередніх робіт, літературний доробок митрополита Дмитрія мав певне наукове підґрунтя. «Житія святих» – це авторська праця богослова, засвідчена рукописами пізнішого часу. При написанні роботи він використовував руські (у тому числі й «Великі Четї-Мінеї»), латинські, грецькі та польські джерела. Автор не просто збирав матеріал воєдино, а й займався його доборою. Тому ми по праву можемо стверджувати, що більшість «житій», які були складені Дмитрієм, можна вважати оригінальними агіографічними творами.

«Четї-Мінеї» святий Дмитрій написав у чотирьох книгах, що містять житія подвижників християнства за три місяці та починаються згідно із церковним календарем із вересня. Характерною особливістю будови цієї праці була її змістова частина, де, власне, крім алфавітного покажчика персоналій, присутня помітка дня пам’яті кожного святого.

У контексті аналізу означеного творчого доробку Дмитрія Ростовського ми помітили, що руський митрополит визнавав авторитет і святість зачинателів монастирської традиції Антонія Великого, Пахомія Великого, Макарія Великого, Феодосія Великого, Бенедикта Нурсійського та Григорія Великого, проте оминув увагою постать Флавія Кассіодора, незважаючи навіть на те, що постать останнього високо шанується православною християнською Церквою.

Питання виховання чернецтва IV-VI століть автор «Житій» розглядав через призму наставницької діяльності перших настоятелів та абатів. І хоча його праця розкривала релігійний аспект діянь подвижників християнської віри, нам вдалося означити й окремі педагогічні судження клірика.

В агіографічній спадщині митрополита значне місце було відведене постаті Антонія Великого, якого він називав «наставником, пастирем, учителем подвижницького життя і вождем на шляху до Неба» [3, с. 533]. Богослов основною тезою педагогічної концепції св. Антонія вважав постійну духовну працю над собою та фізичний саморозвиток, а єдиною заповіддю, яка мала підтримувати цей процес, була теза, відповідно до якої вихованець не мав права «слабнути у подвигах, котрими зобов’язав себе та [зобов’язувався] прагнути, як початківець, примножувати і збільшувати почате» добре діло [3, с. 533].

Слід відзначити, що Дмитрій Ростовський охопив значний обсяг роботи, який не варто зводити до простого опису життя святого. У його праці простежується науковий зміст, бо він вдавався до детального аналізу джерельної бази, зокрема творчого доробку св. Афанасія Великого.

Грунтовне опрацювання творчої спадщини ростовського митрополита виявило, що руський богослов уникав прямого визначення мети чернечого виховання послухників св. Антонія. Проте засвідчував результат освітньо-виховної практики «постояльців» Фаюмської обителі. Зокрема, він зазначав, що в одних учнів «посилювалося прагнення до чеснот, в інших – зміцнювалася слабка віра, деякі очищалися від помилкових зваб помислами, серця інших звільнялися від страшних духів, що діяли на них» [3, с. 541].

У подібному контексті богослов аналізував і менторську діяльність святого Пахомія, якого Дмитрій Ростовський вважав не просто настоятелем першого спільножиттєвого монастиря, а й «учителем, і суддею, і правилом та зразком діяльності для кожного» [4, с. 490]. Такі схвальні відгуки з боку

українського проповідника були не просто данню християнській традиції. У дійсності значення діяльності Пахомія Великого було неоціненне, бо він не просто оточував себе послідовниками, яким подарував уніфіковані чернечі правила, а створив єдину чернечу спільноту – братство, засноване на принципах взаємодопомоги, взаємопідтримки та самопожертви.

У своїх судженнях святий Димитрій був переконаний, що пріоритетом у справі виховання ченців Пахомія було духовно-моральне виховання. Він акцентував увагу на засобах виховання, які «прямо вели до очищення серця та укріплення волі до добра» [4, с. 488]. Не виникає жодного сумніву, що настоятель мав на увазі молитву, яка в поєднанні з терпінням була провідним інструментом, котрий формував духовний складник ченця.

Увага митр. Димитрія Ростовського була зосереджена на постаті й іншого «учителя» європейського чернецтва – папи Григорія I Великого (Двоєслова), який своєю реформаторською діяльністю підніс інститут чернецтва на новий рівень.

Виховання монахів, а особливо їхніх духовно-моральних якостей, було одним із пріоритетів діяльності римського понтифікату. Так думав і ростовський митрополит. Він означив, що головним у цьому напрямі було виховання таких чеснот, як помірність і стриманість. А найдієвішим методом при цьому він уважав особистий приклад. Святий Димитрій зазначав, що папа сам вів скромне, розмірене життя, уникав світської розкоші, матеріально допомагав монастирям.

Система монастирського виховання, запропонована святим Бенедиктом, була досить суворою. На це неодноразово вказували середньовічні європейські автори, проте у вітчизняній релігійно-дидактичній думці до Димитрія Ростовського ця проблема фактично не порушувалася. Митрополит зауважував, що перша практика виховання послушників ігумена Бенедикта не була досить вдалою, бо суворі правила, встановлені в обителі, не були прийнятними для більшості ченців. Це і зрозуміло, оскільки «він [Бенедикт] нікому не дозволяв жити за власною волею» та нав'язував особисті вимоги в справі виховання слуг Христових [2, с. 116]. Проте перший не зовсім вдалий досвід організації чернечої братії не відобразився в наступні періоди.

Навпаки, за визначенням Димитрія Ростовського, популярність Бенедикта як отця-наставника зросла в рази. Його менторської обітниці шукали не лише пересічні піддані Риму, «до преп. Бенедикта приходили й деякі зі славних римських громадян і, віддаючи синів своїх на служіння Богу для духовного виховання і повчання, доручали їх преподобному. Таким був Евтихій, муж знатного роду; він привів до святого свого сина, отрока Мавра, і поручив його преподобному на служіння Богу; також патрицій Тертулій, присвячуючи Богу свого малолітнього сина Плакідку, віддав його в батьківські руки Бенедикта. Мавр служив святому, допомагаючи йому в його праці, а отрок Плакідка виховувався, насолоджуючись більше його духовною їжею, ніж тілесною» [2, с. 116].

Християнсько-педагогічна модель святого Бенедикта, на думку ростовського митрополита, не була обмежена виключно духовно-моральною площиною. Святий Димитрій акцентував свою увагу й на трудовому вихованні ченців у обителі «батька європейського чернецтва», що полягало у «праці на землі». Димитрій Ростовський одним із перших у вітчизняній релігійній думці визначив практичне вираження догм, які були прописані в «Статуті» та стосувалися трудового виховання ченців. Автор відзначав, що Бенедикт закликав своїх вихованців «працювати і не журитися», а у відповідь «учні преподобного щодня трудилися в його садку» [2, с. 117-118].

Із XVI століття серед слов'янського кліру зародилася традиція перекладати літературну спадщину зачинателів монастирської справи. Біля її витоків стояв книжник, дипломат, богослов Дмитрій Герасімов (1465-1537 рр.). За свою майже півстолітню літературну діяльність учений-теолог переклав на слов'янську мову значну кількість західноєвропейських релігійних трактатів, за що й отримав прізвисько «латинський толмач».

Для нашого дослідження найбільший інтерес становить його праця «Список перекладу Бруно Вюрцбургського з доповненнями». Цей твір, що був перекладений ним у 1536 році на прохання архієрея Макарія (майбутнього митрополита Московського), являв собою збірку тлумачень на Псалтир Отцями і Учителями Церкви, зокрема Григорія Великого та Кассіодора. Проте цінність цієї роботи полягала не лише в церковнослов'янському перекладі, а й у коментарях дослідника. «Тлумач латинських текстів» свій літературний доробок доповнив власними примітками стосовно внеску реформаторів інституту чернецтва у справу виховання служителів християнської віри, зокрема монахів.

Варто звернути увагу й на те, що переклад витягів із творів західних (латинських) Отців Церкви, які жили ще до Великої Схизми, а тому авторитетних і для православ'я, мало велике культурне та богословське значення для всієї східнослов'янської спільноти. Його напрацювання дали потужний імпульс до подальших досліджень у цьому напрямі.

Висновки. Таким чином, середина XI -XVIII століття були часом, коли склалися передумови для наукового вивчення релігійно-педагогічної думки на проблему чернечої освітньо-виховної спадщини ранньохристиянської доби. У контексті аналізу сакральної-дидактичної літератури вказаного періоду нами виявлено три етапи у становленні передумов наукового дослідження ранньохристиянського монастирського виховання чернецтва. Зокрема, I етап – сер. XI – XV ст. – зародження інтересу у вивченні творчої спадщини подвижників чернецтва; II етап – XVI –XVII ст. – виховна спадщина фундаторів чернецтва розглядалася через призму протистояння католицизм – православ'я; III етап – XVII–XVIII ст. – перехід до квазінаукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Вишенський І. Послание к утекшим от православной веры епископам / І.Вишенський // Перлини духовності : Твори української світської літератури від часів Київської Русі до XVII століття. – К. : Грамота, 2003. – Кн. 1. – С. 451-490.
2. Димитрий Ростовский (Туптало). Четьи Минеи (Жития святых) : в 3 кн. – К. : Типография Печерской Лавры, 1700. – Кн. 3. – 676 с.
3. Димитрий Ростовский (Туптало). Четьи Минеи (Жития святых) : в 12 кн. – К. : Издание Киево-Печерской Лавры, 2006. – Кн. 5. – 981 с.
4. Димитрий Ростовский (Туптало). Четьи Минеи (Жития святых) : в 12 кн. – К. : Издание Киево-Печерской Лавры, 2006. – Кн. 9. – 1000 с.
5. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать / Іларіон Київський // Перлини духовності : Твори української світської літератури від часів Київської Русі до XVII століття. – К. : Грамота, 2003. – Кн. 1. – С. 11-33.
6. Святитель Алексий, митрополит Киевский и всея Руси. Поучение из апостольских деяний к христоролюбивым христианам / Святитель Алексий // Прибавления к творениям Святых Отцов. – 1847. – Ч.5. – Кн. 1. – С. 30-39.
7. Феофан Прокопович. Розыск исторический, коих ради вин, и вьяковом разуме были и нарицалися императоры римстии, как язычестии, так и христианстии, понтифексами или архиереами многобожнаго закона / Ф. Прокопович. – Санкт-Петербург : Санктъпитербургская типография, 1721. – 42 с.
8. Цебрій І. В. Духовно-моральна парадигма в педагогічній творчості ранньохристиянських наставників середньовічної Європи: [монографія] / І. В. Цебрій. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2011. – 374 с.

Стаття надійшла до редакції 04.09.2017 р.

MIROSHNICHENKO V.

Poltava Institute of Business PHEI ISTU, Ukraine

CHRISTIAN EDUCATION OF THE EARLY-DAY MONKHOOD IN THE DOMESTIC RELIGIOUS PEDAGOGICAL HERITAGE (XI-XVIII CENTURIES)

The article reveals the thoughts of domestic theologians and churchmen of the times of Kyivan Rus, the Lithuanian-Polish state and the Hetmanate on the questions of Christian education in the first monasteries.

The religious-pedagogical heritage of Metropolitan Hilarion, Theodosius of the Pechersk, Metropolitan Alexis, Ivan Vyshensky, Theophan Prokopovich and Dimitry of Rostov (Danylo Savich Tuptalo) has been researched. Three stages in the formation of the preconditions of scientific research on the education of monasticism were revealed. In particular, the first stage defined as X-XV centuries – was the time of the birth of interest in the problem of monastic education; the second stage (XVI - beginning of the XVII century) was the period of Christian antagonism, when the educational heritage of the founders of monasticism was discussed through the prism of confrontation of Catholicism and Orthodoxy. The third stage (XVII - XVIII centuries) was the stage of appearance of the first quasi-scientific research of teachers and students of Ostroh school, Kyiv-Mohyla college and religious schools.

The work analyses and generalizes the education experience of early monasticism, which was practiced by Antony the Great, Pahomius the Great, Macarius the Great, Theodosius the Great, Martin of Tours, John Cassian, Benedict of Nursia, Flavius Cassiodorus, and Gregory the Great.

Keywords: *monastic upbringing, Christianity, Kievan Rus, religious and pedagogical heritage of the XI-XVIII centuries, quasi-scientific research.*